

A GRAMMATIKALIZÁCIÓRÓL – DINAMIKUS MEGKÖZELÍTÉSBE¹

NAGY KATALIN

*A ma morfológiája a tegnap szintaxisa,
a ma szintaxisa a tegnap pragmatikája.*

(Girón Alconchel 2001)

1. Bevezetés

Tanulmányomban a nyelvi változás egy sokat kutatott témakörét, a grammatikalizáció pragmatikai aspektusát vizsgálom, azaz azt a folyamatot, amelynek során egy kezdetben csupán a kontextusban jelen lévő információtartalom egy lexikai egység kódolt jelentésének részévé válik. A grammatikalizáció a nyelvi változás legvitatottabb folyamata, amelynek kutatásában alapvetően két megközelítést különíthetünk el: a formális és a funkcionális nézőpontot. Míg a formális nézőpont főleg a grammatikalizáció egy aspektusával, a nyelvtani rendszer újraszerveződésével, az újraelemzéssel foglalkozik, amelyet a jelenség fő mechanizmusának tekint, a funkcionális megközelítés a grammatikalizáció folyamatának fokozatosságáról igyekszik számot adni. Tanulmányommal ez utóbbi állásponthoz kívánok hozzájárulni.

A grammatikalizációval mint diskurzus-, illetve pragmatikai jelenséggel már több kutatás foglalkozott. Számos vizsgálat utal arra, hogy a grammatikalizáció a kontextusból kikövetkeztethető implikaturáknak a kódolt jelentésbe történő beépülésével zajlik, a társalgási implikaturák konvencionalizálódása a grammatikalizáció folyamatának része (Hopper–Traugott 1993; Traugott 1999; Levinson 2000). Ezért dolgozatomban külön nem kívánok érvelni a grammatikalizáció pragmatikai aspektusának létezése mellett. A hivatkozott munkákra alapozva kiindulópontul veszem, hogy az új grammatikai formák megjelenésében diskurzusbeli, illetve pragmatikai tényezők döntő szerepet játszanak, és azt igyekszem vizsgálni, milyen modell képes e folyamat dinamikus jellegét hűen ábrázolni.

¹ A dolgozat megírásában nyújtott értékes segítségével és gondolatébresztő tanácsaiért ezúton mondok köszönetet Németh T. Enikőnek és hasznos észrevételeiért Kecskés Istvánnak. Ugyancsak köszönet illeti tanulmányomhoz fűzött hasznos megjegyzéseikért Pelyvás Pétert, aki tanulmányomat lektorálta, valamint Kenesei Istvánt.

Tanulmányom fő célja, hogy az eddigi kutatások eredményeit figyelembe véve, azokat egy összehasonlító nyelvtörténeti vizsgálat eredményeivel összevetve a nyelvi változás egy olyan modelljét vázolja fel, amely képes hűen kezelni a grammatikalizáció pragmatikai aspektusait. A szakirodalomban korábban jelen lévő elképzelésekkel szemben jelen megközelítés nemcsak beszélő-, hanem beszélő-hallgató centrikus, hiszen a grammatikalizáció vizsgált aspektusát a lexikai egység és a kontextus egymásra hatása eredményének tekinti, amely a beszélő és a hallgató dinamikus interakciójában következik be. A folyamatot elindító újító nyelvhasználat „túlélése” a hallgató későbbi nyelvi viselkedésének függvénye.

A grammatikalizáció definiálása után (2. pont) egy katalán-spanyol összehasonlító történeti elemzésen mutatom be a jelenséget (3. pont), majd a történeti adatok és a szakirodalom eddigi eredményei alapján (4. pont) felállítom azokat a követelményeket, amelyeknek a nyelvi változás egy pragmatikai modelljének meg kell felelnie. Ezután javaslatot teszek egy ilyen modellre (5. pont), amelyhez Kecskés István (2003a, 2003b) dinamikus jelentésmo­dellje szolgált kiindulópontul. Végül az általam javasolt modell működését konkrét példák­on is bemutatom (6. pont). A dolgozatot az irodalomjegyzékkel és a történeti korpusz adataival zárom.

2. A grammatikalizáció

A grammatikalizáció legszélesebb körben elfogadott definíciója (Hopper–Traugott 1993: 2–7; Alonso 1982: 194; Bordería–Gurillo 2001: 317) grammatikalizáción azokat a nyelvi változásokat érti, amelyek során egy lexikai egység funkcionális egységgé válik, vagy egy grammatikai egység „még grammatikaibb” tartalomra tesz szert. A grammatikalizáció útvonalát Hopper és Traugott a következő skálán szemlélteti:

tartalmas jelentéssel bíró egység > grammatikai szó > klitikum > inflexió affixum

Látjuk, hogy a lexikai jelentés elvesztéséről és egy újabb, más jellegű, „grammatikaibb” jelentés elnyeréséről van szó. A skála azonban nem mond semmit arról, hogy ez utóbbi hogyan „keletkezik”. Nyelvtörténetileg adatolt, hogy például a ‘menni’ jelentésű igével alkotott perifrázis több nyelvben a jövő idő segédigéjévé vált (vö. angol *be going to*). De honnan származik ez a jövőre utaló jelentés? Tekintsük egyszerűen a ‘menni’ jelentés egy a fonetikai redukcióval párhuzamosan „elhalványult” változatának, maradványának? Ez a túl egyszerű elképzelés nem képes magyarázni, hogyan és miért halványul

el a tartalmas jelentés, ill. miért pont egy adott grammatikai jelentés keletkezik vagy „marad” belőle. Ugyanakkor több újlatin nyelv, köztük a spanyol több perifrázist használ ugyanazzal a segédigével. Mi lehet az oka annak, hogy ezekben a perifrázisokban a jelentés eltérő módon halványult el? A kérdés megválaszolásához kognitív szempont figyelembevételére van szükség. Ahhoz azonban, hogy megfelelő megoldást tudjunk javasolni, világosan kell látnunk, hogy pontosan melyek azok a tényezők, amelyekről számot kívánunk adni a grammatikalizáció modellezésekor. A következő pontban ezért vizsgáljuk meg a grammatikalizáció egy esetét.

3. Egy történeti példa

3.1. *A spanyol ir (a) + főnévi igenév és a katalán anar + főnévi igenév szerkezetek egykor és ma*

Mint említettem, mozgásigével alkotott perifrázisok az újlatin nyelvekben szép számban előfordulnak. Ezek egyike a ‘menni’ jelentésű igéből és a főnévi igenévből álló összetétel, amely mind a spanyolban, mind a katalánban használatos, aktuális jelentése azonban eltér a két nyelvben. A spanyol *ir a* (‘menni’) + főnévi igenév és a katalán *anar* (‘menni’) + főnévi igenév szerkezetek kialakulása a grammatikalizáció egy példája, hiszen a bennük szereplő mozgásige eredeti jelentését elveszítve egy absztraktabb, nyelvtani jelentésre tett szert. Tekintsük a szerkezetek aktuális jelentését e két újlatin nyelvben!

A spanyol *ir + a + főnévi igenév* szerkezet közeljövő értelemmel bír, a jövő idő jelentés mellett azonban a beszélő érzelmileg nagyobb részvételét sugallja, jelentésében szorosan kötődik az aktuális szituációhoz, a beszélő szándékához:

(1) *(Estoy seguro de que) voy a morir.* (spanyol)
megyek PR meghalni²

‘(Biztos vagyok benne, hogy) **meg fogok halni**’ (hamarosan, elkerülhetetlenül)

Az (1) megnyilatkozás a beszélő szubjektív jóslatát fejezi ki, és az eseményt mint a jelenlegi körülmények természetes következményét állítja be, amelynek bekövetkezése szükségszerű, szemben az egyszerű jövőt tartalmazó (2) megnyilatkozással, amely ilyen jelentésárnyalatot nem fejez ki:

² A továbbiakban PR-rel a *prepozíciót*, KL-lel a *klitikumot* rövidítem.

(2) *Moriré.* (spanyol)

‘**Meg fogok halni.**’ (egyszer valamikor)

A perifrázis érzelmeket kifejező tulajdonsága mellett a jövőre utaló jelentés el is halványulhat, ilyenkor a beszélőnek a predikátumhoz való viszonyát tükrözi:

(3) *¿Te acuerdas de tus sueños? – ¿No me voy a acordar?* (spanyol)

KL megyek PR emlékezni

‘Szoktál emlékezni az álmaidra? – **Hogyne emlékeznék!**’

Bár az összetételt gyakran leegyszerűsítve közeljövőként emlegetik, egyes előfordulásai semmilyen jövő időre való utalást nem tartalmaznak. A (3) megnyilatkozás egy ilyen, a jövő idő jelentéstől különböző használatot mutat.

A spanyoltól eltérően a katalánban a ‘menni’ jelentésű ige a múlt idő segédigéje lett, az *anar* + főnévi igenév szerkezet az egyszerű, befejezett múltnak felel meg:

(4) *Pere II va morir l’any 1285.* (katalán)

megy meghalni

‘II. Péter 1285-ben **halt meg.**’

(5) *El novembre de 2002, la Comissió va publicar un informe sobre la situació de l’ensenyament públic.*

megy közzétenni

situació de l’ensenyament públic.

‘2002 novemberében a Bizottság jelentést **tett közzé** a közoktatás helyzetéről.’

A két perifrázis történetét eddig külön-külön vizsgálták (Menéndez Pidal 1976: 349–350; Colón 1978: 132–133) nem tulajdonítva jelentőséget azok közös eredetének. Összehasonlításuk azonban új észrevételeket tesz lehetővé, és jobban megvilágítja változásuk menetét. Középkori adatok alapján az a következtetés vonható le, hogy a spanyol és a katalán szerkezet közös gyökerekre vezethető vissza: kezdetben a ‘menni’ jelentésű igéből és a főnévi igenévből alkotott perifrázis mind a spanyolban, mind a katalánban egy adott cél felé történő mozgást, valamint a cselekvés szándékát fejezte ki, azt, hogy az ágens szívvel-lélekkel, saját akaratából hajtja végre a cselekvést.

Jelenleg a perifrázis mindkét nyelvben korlátozás nélkül használható bármilyen igével, a szerkezet korai előfordulásai azonban csupán az igék egy körére szorítkoztak: mindkét nyelvben elsősorban csatajelenetek leírását voltak hivatottak élénkebbé, dinamikusabbá tenni. Így nem meglepő, hogy elsősorban csatával, harccal kapcsolatos infinitívuszokat találunk a szerkezet középkori előfordulásaiban.³

(6) *Con los alvares mio Cid ferir-los* va. (spanyol, Cid 1137)⁴
 megtámadni-KL megy
 ‘Hajnalban Cid **megtámadja/ta** őket.’
 (Kivirradáskor ment népét Çid, uram tüzelni. (Csala 2002: 40))

(7) *Va li tal colp donar per mig del pits, que...* (katalán, Munt 176, 34)
 megy adni
 ‘Akkora ütést **mér/t** a mellkasa közepére, hogy...’

Egyes középkori előfordulásokban mindkét nyelvben jelen volt a múlt időre utaló jelentés is:

(8) *Viéronlo (...) al almofalla se van tornar.* (spanyol, Cid 692–694)
 KL mennek visszatérni
 ‘Meglátták, (...) **visszatérnek/tek** a táborba.’
 (Láttukon a mór órs **gyorsan visszaszaladt.** (Csala 2002: 28))

³ Colón (1978: 144) a perifrázis hasonló használatát írja le a középkori franciában is.

⁴ A példák után rövidítésekkel adom meg az előfordulás helyét, amelyek feloldása a dolgozat végén, *A vizsgált korpusz* c. részben található meg. A *Cid-ének* esetében a verssor számát, a katalán krónikák esetében az oldalszámot adom meg. A *Cid-ének*ből származó példákhoz zárójelben mellékelem Csala Károly költői fordítását is, amely érzékletesen tükrözi a perifrázis jelentésárnyalatait. A glosszák csak a vizsgálatban releváns részletek jelentését mutatják.

- (9) *Mio Çid don Rodrigo non lo quiso detardar,*
Adelinó pora Valençia e sobrellas va echar. (spanyol, Cid 1202–1203)
 megy rajtaütni
 'Cid, don Rodrigo nem akarta késleltetni, Valencia felé vette az irányt és
rajtuküött'
 (Uram, don Rodrigo nem késlekedett;
magát Valençiára **vetni vágyódott szerfelett.** (Csala 2002: 42))
- (10) *a colp aquells van girar* (katalán, Munt 9, 41)
 mennek megfordulni
 'hirtelen **megfordultak'**
- (11) *va avallar del cavall e va pendre la senyera* (katalán, Munt 176, 29)
 megy leszállni megy megfogni
 '**lepattant** a lóról és **megragadta** a zászlót'

A példákból jól látszik, hogy nem minden esetben tudjuk egyértelműen megállapítani, pontosan milyen jelentés rendelhető a perifrázishoz a középkori előfordulásokban, hiszen több értelmezés verseng egymással. Csala Károly műfordítása jól érzékelteti az egyes jelentésárnyalatokat és a lehetséges értelmezéseket. A (8) példában szereplő, jelen idejű igealakot használó perifrázist múlt idővel ültette át magyarra a műfordító, ugyanakkor beszúrta az eredetiben nem szereplő, dinamizmusra utaló *gyorsan* határozószót is. A (9) példa magyar fordításában szintén múlt idejű alakot találunk, emellett Csala a *szerfelett* határozószóval emeli ki az elkötelezettséget és lelkesedést, amellyel az ágens végrehajtja a cselekvést. Ugyancsak múlttal fordíthatjuk a (10)-(11) katalán példákat is, bár – akárcsak a (8)-(9) spanyol példákból – a segédige jelen időben áll.

A spanyolban a jelentésárnyalatok nagy gazdagságát figyelhetjük meg: a perifrázis egy cselekvés kezdetére, érzelmi töltetre, parancsra ((12), (13)), szándékra, tervre ((14), (15)) is utalhat. Megfigyelhetjük tehát, hogy a szerkezet jelentésárnyalatai, amelyet a mai spanyol mutat, már a középkorban kezdtek kibontakozni.

A (12), (13) és (14) példákból a 'menni' ige felszólító alakban áll, a felszólítás azonban a főnévi igenév által kifejezett cselekvésre vonatkozik és nem a helyváltoztatásra.

- (12) *Dar le quiero çient cavallos, e vos **íd-ge-los levar*** (spanyol, Cid 1274)
 menj elvinni
 ‘száz lovat akarok adni neki, **menj és vidd el/vidd el őket neki**’
- (13) *Entonce dijo el Conde que lo queria é que le placia muy de corazon si
 pudiese ser, é que lo **fuese a probar**. E mandó é esa hora á
 menjen(múlt) PREP megpróbálni
 Randoval que le **fuese á dar** su caballo á sus armas (spanyol, Alf35)
 menjen (múlt) PREP adni
 ‘ekkor azt mondta a gróf, hogy szeretné és igen örülne neki, ha lehetsé-
 ges volna, és hogy **próbálja meg**. És megparancsolta Randovalnak,
 hogy **adja oda** neki a lovát és a fegyvereit’*
- (14) *Essora dixo Minaya, „**vayamos cavalgar**”* (spanyol, Cid 1505)
 menjünk lovagolni
 ‘ekkor így szólt Minaya, **szálljunk lóra**’
- (15) *Vo **meter** la vuestra seña* (spanyol, Cid 707)
 megyek tenni
 ‘**ki fogom tűzni** a zászlóját’

A (12) megnyilatkozásban Cid nem csupán azt parancsolja a lovagnak, hogy látogasson el a királyhoz: a lényeg az ajándék átadása az uralkodó kiengesztelésére, nem pedig a helyváltoztatás. A (13)-(15) példákban is a főnévi igenév által kifejezett cselekvésen van a hangsúly, nem a mozgáson. (15) megnyilatkozás a következő kontextusban hangzik el: a mórok megjelennek, csata készül. Cid megparancsolja a lovagoknak, hogy ne mozduljanak, amíg utasítást nem ad rá. Ennek ellenére az egyik lovagnak olyan nagy az elszántsága, hogy megszegi a parancsot: a megnyilatkozással erős szándékát fejezi ki, hogy csatára rohanjon, amit azután meg is tesz.

Ezzel szemben a katalánban elsősorban dinamizmusra, hirtelenségre (16), lendületre vagy érzelmi töltetre ((17)–(18)) utaló kontextusokban találkozhatunk a szerkezettel.

- (16) *va **metre** la mà a l’espaa* (katalán, Munt 131, 24)
 megy tenni kéz
 ‘**Megragadta a kardot**’

(17) *Anaren-li besar la má* (katalán, Munt 75, 27)

mentek-KL csókolni

‘(odamentek hozzá és) kezét **csókoltak** neki’

(18) *Van-se besar e abraçar* (katalán, Munt 65, 35)

mennek-KL csókolni átölelni

‘**megcsókolták és megölelték** egymást’

Hasonló jelentést mutató példákat a középkori spanyolban is találunk:

(19) *é así como llegaron, los turcos fueron ferir en ellos muy bravamente*

MÚLT

mentek támadni

(spanyol, Alf. 496)

‘Amint megérkeztek, a törökök igen **nekiktámadtak**’

(20) *Al Çid besó la mano, la seña va tomar* (spanyol, Cid 692)

MÚLT megy megfogni

‘Kezelt csókolt Çidnek, **megragadta** a zászlót.’

(Çid kezéhez csókol az, zászlót **átvenni kész**. (Csala 2002: 20))

(21) *El Cid a doña Ximena ívala abraçar*

ment-KL átölelni

doña Ximena al Çid la manol va besar (spanyol, Cid 368–369).

megy csókolni

‘Cid **ölelte át** doña Ximenát, doña Ximena kezét **csókol** Cidnek’

(Ximena úrasszonyra **zárultak** Çid karjai,

Çid kezét Ximena úrnő **csókkal illetgeti**. (Csala 2002: 20))

Azokban az esetekben, amikor az infinitívusz által megnevezett cselekvés végrehajtásához helyváltoztatásra van szükség, nem tudjuk eldönteni, hogy az *ir*, ill. *anar* ige örzi-e eredeti jelentését, vagy segédigeként pusztán grammatikai szereppel rendelkezik (l. többek közt pl. (12), (15), (17), (18) példák). A szerkezetben azonban mozgásigékkel is gyakran találkozunk, mintha elsősorban a mozgással kapcsolatos, mozgalmasabb jeleneteket igyekezett volna még élénkebbé tenni az elbeszélő. Mivel ilyenkor valószínűtlen, hogy a segédige őrizné eredeti jelentését, feltehetjük, hogy a szerkezet

grammatikalizációja ezekben a kontextusokban kezdődött. Amikor helyváltoztatásra nincsen szükség, vagy pedig az infinitívusz maga is mozgásige, kizárhatjuk, hogy a segédige őrizné eredeti jelentését, hiszen ilyen kontextusban furcsa lenne a mozgásjelentés feltételezése:

(22) *A colp aquells van girar* (katalán, Munt 9, 41)
mennek megfordulni
'Azok hirtelen **megfordultak**'

(23) *Van venir a En Berenguer* (katalán, Munt 110, 14)
mennek jönni
'**Odajöttek** Berenguerhez'

(24) *Abrieron las puertas, fuera un salto dan;*
Vieronlo arrobadas de los moros, al almofalla se van tornar. (spanyol, Cid 692–694)
KL megye visszatérni
'Kinyitották a kapukat, kiugrattak;
meglátták azt a mór őrsök, **visszatért/nek** a táborba.'
(A kapukat kitérték, kiugrattak hamar;
Láttukon a mór őrs gyorsan **visszaszaladt**. (Csala 2002: 20))

3.2. A szerkezetek grammatikalizációja

Láttuk, hogy a két újlatin nyelvben ugyanazok a jelentésárnyalatok figyelhetőek meg a perifrázis korai előfordulásaiban. Ha pusztán a grammatikalizáció formai oldalát vesszük tekintetbe a példákat kiragadva kontextusukból, nem tudjuk megmagyarázni, miért vett később a forma alakulása eltérő irányt a két nyelvben. Ezért, ha a spanyol és a katalán formák eltérő fejlődésének okát keressük, a korai előfordulások tágabb környezetét is számításba kell vennünk. Vizsgáljuk meg tehát a kontextust, amelyben a perifrázis a két nyelvben megjelent!

Az igei körülírást a középkori katalánban múlt idejű környezetben találjuk. Első előfordulásai a híres katalán krónikákban, Desclot, Lull és Muntaner műveiben az esetek nagy többségében jelen idejű „segédigével” állnak, bár ekkoriban egyes esetekben még megfigyelhető múlt időben álló segédige is. Később az egyszerű múlt fokozatos visszaszorulásával a segédige is kizárólag jelen időben fordul elő. Az 'anar + főnévi igenév' analitikus katalán múlt idő kialakulását a történeti jelennel szokták kapcsolatba hozni, e

ténynek azonban a puszta említésen túl nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget. Garrido Medina (1994: 165) a történeti jelen értelmezésének mechanizmusát vizsgálva kifejti, hogy ha nincs jelen semmiféle arra utaló elem, hogy az esemény a múltban történt, ezt a tényt a hallgató azért következteti ki, hogy a kifejezés időbelisége ne kerüljön ellentmondásba a szöveg egyéb, múlt időben álló részeinek jelentésével. Ez a pragmatikai következtetés grammatikalizálódhatott a katalán szerkezet esetében annak köszönhetően, hogy a szerkezet múlt idejű környezetben szerepelt, tehát az említett implikátúra újra és újra megjelent. Badia i Margarit (1994: 370–371) is a történeti jelen és a múlt idő váltogatásának szerepét emeli ki a katalán szerkezet grammatikalizációjának folyamatában és abban, hogy a perifrázis felváltotta az egyszerű múlt alakjait.

A spanyolban a szerkezet bár hasonló igékkel, de olyan környezetben jelent meg, melyben különböző igeidők váltakoztak. Ez az eljárás a közönség figyelmének felkeltését, ébren tartását szolgálta (Szertics 1981). Viszont a perifrázis két eleme között először opcionálisan, a XVI. sz. közepétől pedig kötelezően megjelent az *a* prepozíció. Az *a* prepozíció jelenléte a spanyol szerkezet szűkebb kontextusában célhatározói jelentésével valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a katalán perifrázistól eltérően jövőre utaló jelentés alakuljon ki. A spanyol perifrázis fejlődését így inkább az angol *be going to* + főnévi igenév szerkezettel állíthatjuk párhuzamba, ami a jelentést illeti.⁵ (Az angol szerkezet grammatikalizációjáról és jelentésváltozásáról l. Hopper–Traugott 1993.)

Végül ki kell emelni a szövegek szóbeliséghez való viszonyát is. A *Cid-ének* vándorénekesek segédanyaga volt, a krónikákat szintén felolvasásra szánták, hogy amint azt pl. a Desclot krónikájához írt előszóban olvashatjuk, „a harc hosszú hónapjai folyamán fennmaradjon a kedv és az akarat, nemcsak a csatatéren küzdők között, hanem a nép körében is”. Így az a pragmatikai funkció, amelyet a spanyol és katalán perifrázisok betöltöttek, a szóbeli hagyománnyal, az előadó kommunikációs stratégiájával függött össze.

⁵ Itt érdemes megemlíteni Pelyvás Péter észrevételét, miszerint (a spanyol *a* prepozícióval párhuzamba állítható) angol *to*-t tartalmazó mondatok a kognitív elemzés szerint egy *forrás – út – cél* séma *út* elemét helyezik a középpontba, ami jól összeegyeztethető az akaratlagossággal, a prepozíció nélküliek pedig a *célt*, a végpontot, ami jobban összeegyeztethető az esemény már lejárt voltával. Ennek megfelelően a spanyol és katalán formák eltérő grammatikalizációjához hozzájárulhatott a prepozíció jelenléte, ill. hiánya is. Az *a* prepozíció jelenlétének aránya és kontextusai a spanyol szerkezetben további kutatásnak lesz tárgya.

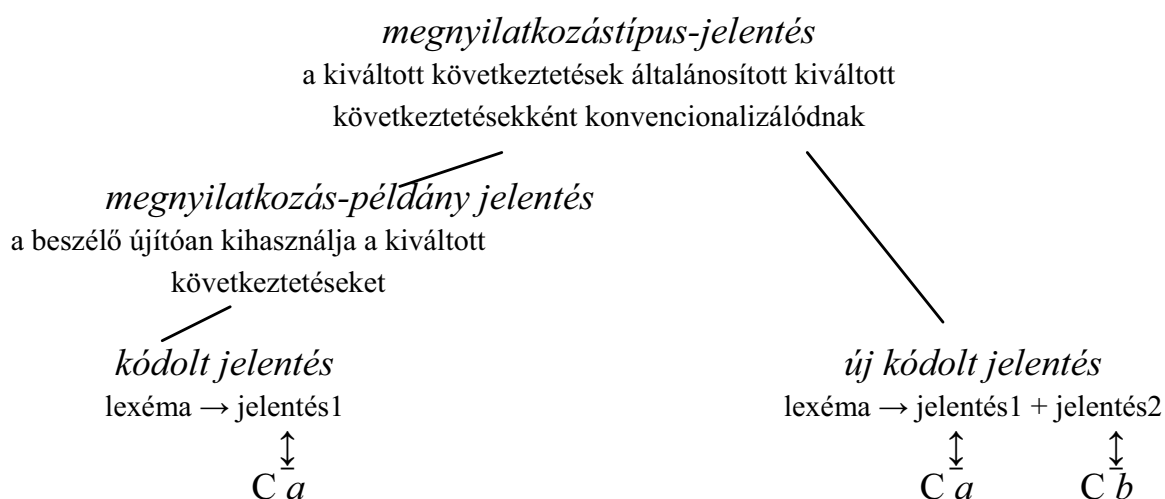
4. A grammatikalizáció modellezése

A történeti vizsgálat alapján most már megmondhatjuk, a nyelvi változás milyen modelljét szeretnénk felvázolni. Olyan modellre van szükség, amely a nyelvi változás pragmatikai oldalát is képes magyarázni, és kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, továbbá számot ad arról, hogy milyen viszony lehet a kódolt jelentés és a kontextus között. Ez az igény már korábban is felmerült a szakirodalomban. A következőkben megvizsgáljuk az erre vonatkozó jelentősebb elképzeléseket.

4.1. Traugott (1999) modellje

A nyelvi változás egyik legkiemelkedőbb kutatója, Traugott (1999) elképzelésében a grammatikalizáció diskurzusbeli, illetve pragmatikai jelenség. A folyamathoz köthető jelentésváltozás bizonyos szabályoknak engedelmessé válik, amelyről csupán a nyelvhasználat során felmerülő következtetések és implikátúrák figyelembevételével lehet számot adni. Traugott is felveti a kérdést, hogy a nyelvi változásban releváns pragmatikai jelentéseket hogyan tudjuk kielégítően kezelni. Ehhez olyan elképzelést lát szükségesnek, amely folyamat- és nem eredményközpontú, új jelentések hozzáadását teszi lehetővé, és amelyben a beszélőnek újíto, kreatív szerepe lehet.

Levinson (2000) is említi, lehetséges, hogy a partikuláris társalgási implikátúrák általánosított, majd konvencionális implikátúrákká váljanak, de nem dolgozza ki a folyamat részletes modelljét. Traugott hozzáteszi, hogy a konvencionális implikátúrák a kódolt jelentés részévé, szemantikaivá válhatnak a 'partikuláris társalgási implikátúra → általánosított társalgási implikátúra → szemantikai jelentés' útvonalat követve. Tekintsük az 1. ábrát!

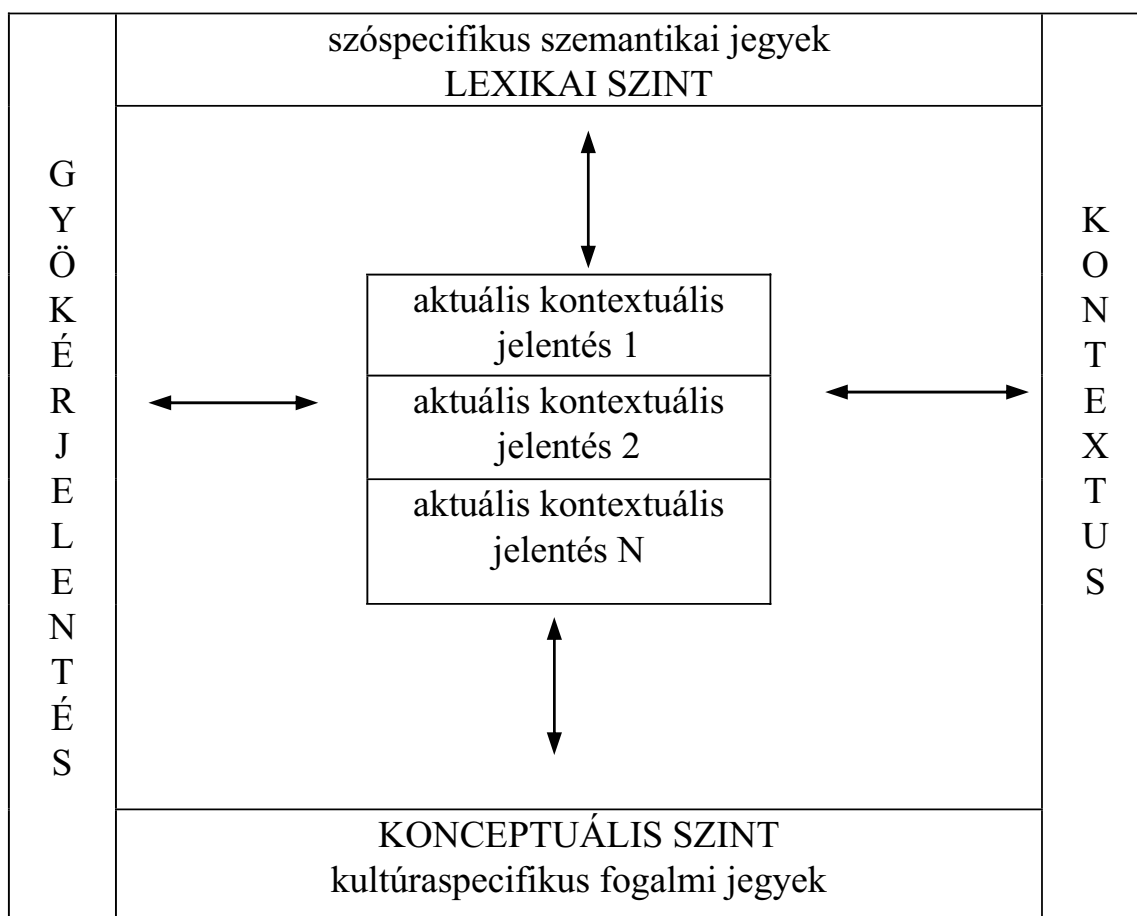

1. ábra: Traugott jelentésváltozás-modellje (C= konceptuális struktúra)

Traugott (1999) modellje, a 'Jelentésváltozás Kiváltott Következtetéses Elmélete' (Invited Inferencing Theory of Semantic Change) a kognitív nyelvészetet a kommunikációalapú történeti pragmatikával egyesíti. A grammatikalizáció több nyelvben tetten érhető szabályosságainak megfigyelésén alapszik. Alapfeltevése, hogy egy lexéma szemantikai tulajdonságokra tehet szert a kontextusból, amelyben tipikusan használatos. Ez a megállapítás egybeesik az általam vizsgált történeti példákból levont következtetéssel. Modelljében Levinson (1995) elképzelésére alapozva a jelentés három szintjét feltételezi. A kódolt jelentés nyelvi konvenció, a szemantikára tartozik. A megnyilatkozáspéldány jelentése ad hoc felmerülő jelentés, kiváltott következtetés, amely a társalgási implikaturának felel meg, törölhető, megcáfolható. A megnyilatkozástípus jelentése általánosított kiváltott következtetés, amely lényegében megfeleltethető az általánosított társalgási implikatura fogalmának. A *kiváltott következtetés* terminust a szerző azért találja megfelelőbbnek az *implikatura* terminusnál, mert utal az interakcióra a beszélő és a hallgató között. Modellje beszélőalapú megközelítés, szerinte az újítás munkáját alapvetően a beszélő végzi el, és nem a hallgató. A beszélő az, aki kitalál egy új használatot a rendelkezésre álló implikaturák kihasználásával. Ha a hallgató megfelelően értelmezi a szándékot, az újítás sikeres lehet. De maga az interpretáció folyamata ritkán vezet újításhoz. Ezért teszi le a voksát Traugott (1995) egy módosított neo-grice-i elképzelés mellett, szemben a hallgatóközpontú relevanciaelmélettel. A beszélő, ill. a hallgató nyelvi változásban betöltött szerepének a kérdésére később még visszatérek.

4.2. Kecskés (2003a, 2003b) modellje

Traugott kritériumainak lényegében megfelel Kecskés (2003a, 2003b) dinamikus szemantikai modellje, amely azonban eredeti megfogalmazásában nem a nyelvi változás modellje kíván lenni. Tekintsük át a modell fő vonásait (2. ábra)!

2. ábra: Kecskés István (2003a) nyelvhasználati modellje

Kecskés modelljében a jelentés állandó és aktuális, valamint lexikai és konceptuális jegyeket egyesít magában. A modell két jelenség magyarázatára szolgál. Egyrészt azt mutatja be, hogy mi van a lexikai egységben, amikor használjuk, milyen elemek alkotják annak lexikai és konceptuális oldalát, és ezek hogyan hozzák létre együttesen a szó jelentéspotenciálját. Másrészt szemlélteti, hogyan jön létre az aktuális kontextuális jelentés a jelentéspotenciál és a kontextus összjátékaként. A jelentés különböző aspektusai állandó körforgásban vannak, egymásba átmehetnek, és együttesen biztosítják, hogy az épp aktuális jelentés ötvözze magában a korábbi és az éppen aktuális tapasztalatot. A lexikai egységek és a kontextus egymást kölcsönösen befolyásolják, az aktuális kontextuális jelentés dinamikus összjátékuk eredménye. A modell egyik alapköve ez a kétirányú kapcsolat.

A modell eredetileg szavak és helyzetmondatok értelmezéséről kíván számot adni, módosításokkal azonban ígéretesnek tűnik új grammatikai szerkezetek kialakulásának kezelésére is. Ezt a lehetőséget alátámasztja az a

tény, hogy míg az ún. gyökérjelentés a rendszerességet és a relatív állandóságot képviseli a nyelv bizonyos fejlődési szakaszában, addig az aktuális kontextusokban jelentkező világtudás idővel a szó jelentésstruktúrájának változásához vezethet. Ez akkor következik be, amikor a jelentés egyes jegyei kódolódnak az adott szóban a gyakori specifikus szóhasználat eredményeként, és annak már nemcsak konceptuális, hanem nyelvi jegyeivé válnak.

Ha Traugott és Kecskés modelljét összevetjük, megfigyelhetjük, hogy Traugottnál megnyilatkozásjelentésről van szó, Kecskésnél pedig lexémák jelentéséről. Traugott modellje a megnyilatkozás szintjéről közvetlenül ugrik a szó/lexéma szintjére, így a kettő kapcsolatát, illetve a kontextus szerepét a kettő közötti „közvetítésben” a jelentésváltozás folyamán nem tükrözi világosan. Gondoljunk vissza történeti példákra és célunkra: a fő kérdés az, hogyan válik egy kezdetben csupán az egész megnyilatkozás jelentésében szereplő elem egy adott forma, lexéma jelentésének részévé! Igen fontos továbbá, hogy Traugott modellje a jelentéshez egy adott fogalmat is társít. Nem tudjuk azonban, hogyan függ össze a modellben a régi és az új jelentéshez kapcsolódó fogalom. Kecskés elképzelése szintén magában foglal egy konceptuális szintet, ami elemzésünk szempontjából jelentős, hiszen az 1. pontban a kognitív szempont figyelembevételét tűztük ki célul. Feladatunk tehát a két modell előnyeinek egyesítése.

5. Egy új javaslat A grammatikalizáció modellezésére

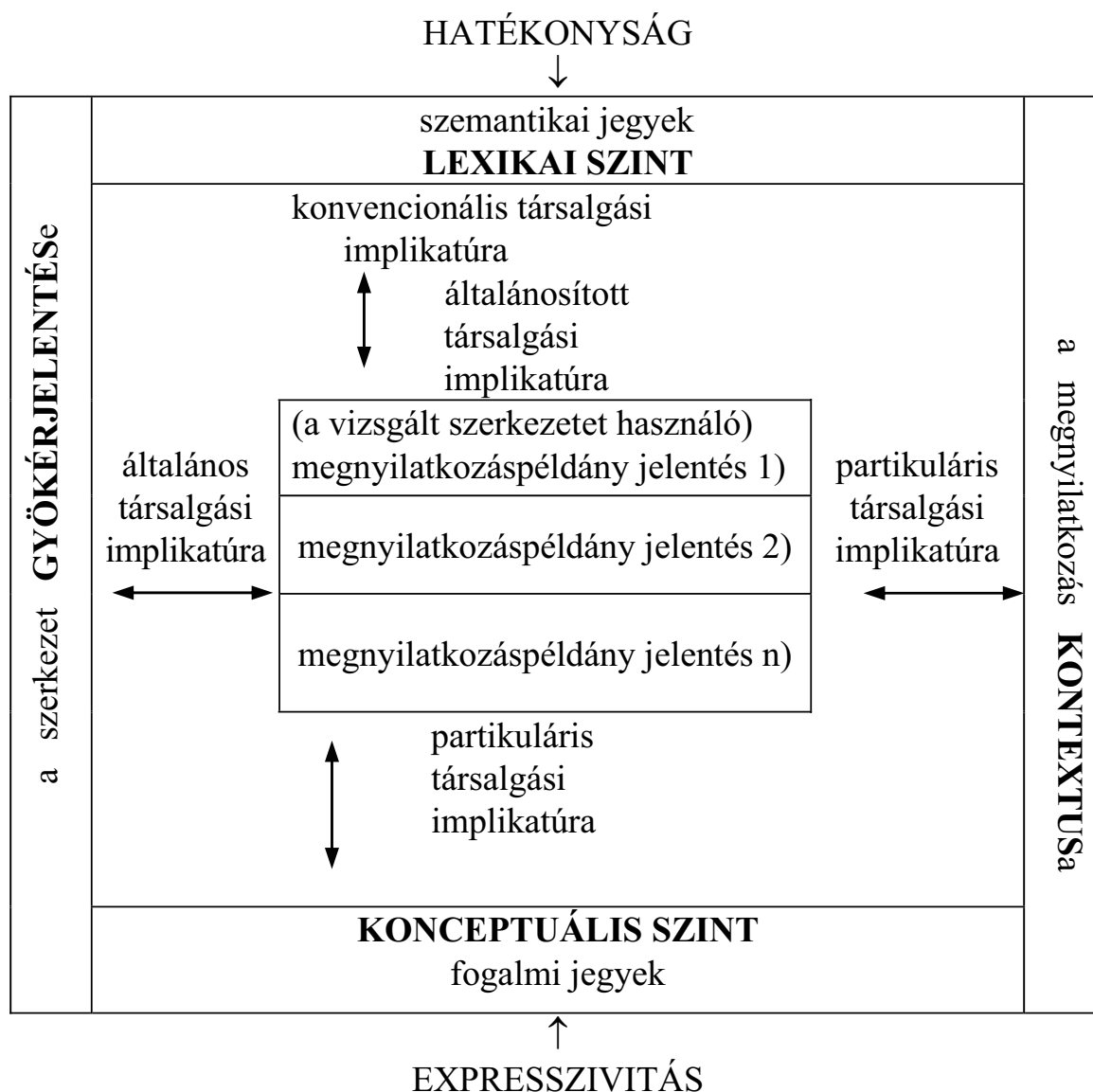
A szakirodalomban számos utalást találunk arra, hogy a grammatikalizáció a kontextusból kikövetkeztethető implikatúráknak a kódolt jelentésbe történő beépülésével zajlik, a társalgási implikatúrák konvencionalizálódása a grammatikalizáció folyamatának része (l. Hopper–Traugott 1993; Traugott 1999; Levinson 2000). De vajon milyennek kell lennie egy modellnek, amely a jelenség e dinamikus természetéről képes számot adni?

A 3.2. pontban utaltam rá, hogy Kecskés (2003a, 2003b) elsősorban szavak értelmezéséről kíván számot adni modelljével, majd módosítja a benne szereplő fogalmakat, hogy helyzetmondatok értelmezésének leírására is alkalmas legyen. Vajon milyen módosításokat kell végrehajtanunk ahhoz, hogy kibontsuk a modellben megbújó történeti lehetőséget?

A kérdés megválaszolásához először is azt kell leszögeznünk, hogy milyen követelményeknek kell eleget tennie a nyelvi változás pragmatikai modelljének. Az eddig elmondottak alapján felállíthatók a követelmények: olyan modellre van szükség, amely 1. a nyelvi változás pragmatikai oldalát is magyarázni képes, 2. kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, 3. számot ad arról, hogy

milyen viszony lehet a kódolt jelentés és a kontextus között, 4. megmutatja, hogy egyáltalán milyen jelentésváltozások lehetségesek, 5. azon túl, hogy leírja a grammatikalizáció mechanizmusát, kitér annak kiváltó okaira is.

A továbbiakban megkísérlek egy olyan modellt felvázolni, amely eleget tesz mind az öt feltételnek. A grammatikalizáció pragmatikai aspektusainak modellezésére a 3. ábrán látható megoldást javaslom.

3. ábra: A grammatikalizáció pragmatikai modellje

A modell a nyelvi változás leírásakor a teljes megnyilatkozást veszi tekintetbe, amelyben az adott lexéma/szerkezet megjelenik. Ugyanakkor

kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, amelyben a megnyilatkozás elhangzik. E mögött az eljárás mögött az az elképzelés húzódik meg, hogy egy nyelv jelenlegi szerkezetei részben egy megkövült, múltbeli interpretációs folyamatnak feleltethetőek meg, így a grammatikalizáció folyamatát nem tudjuk hűen leírni, ha csupán a kontextusból kiragadott előfordulásokat vesszük tekintetbe, ahogyan a nyelvhasználat során felmerülő jelentéseket sem tudjuk teljes mértékben megadni kontextus nélkül.

A gyökérjelentés a lexikai és a konceptuális szintet összekötő fogalom, a jelentés nyelvhasználat során absztrahált és kategorizált része (l. Kecskés modellje). A nyelvhasználat során az adott megnyilatkozásban szereplő lexéma aktiválja a neki megfelelő fogalmat a konceptuális szinten. A konceptuális szintnek az általam javasolt történeti modellbe való beépítésének előnye, hogy korlátozza, egyáltalán milyen jelentéselemek grammatikalizálódhatnak az egyes szerkezetek fejlődése folyamán, és így rá lehet mutatni arra, hogy a grammatikai jelentés nem a semmiből, nem véletlenszerűen keletkezik. Mindez az 1. pontban feltüntetett grammatikalizációs skála terminusaiban fogalmazva a következőképp hangzik: a konceptuális szint megszabja, hogy a jelentés „elhalványulása” egyáltalán milyen irányba történhet: csak olyan elvont, grammatikai jelentések keletkezhetnek, amelyek valahogyan levezethetőek az adott lexéma tartalmas jelentéséből, konceptuális reprezentációjából. Így Traugott modelljével szemben az itt bemutatott elképzelés előnye, hogy rávilágít a régi és az új jelentéshez köthető fogalmak közötti kapcsolatra is.

Geeraerts (1997) is felhívja rá a figyelmet: azt is meg kell tudnunk mondani, miért alkalmasabb jelentésváltozásnak pl. egy metaforikus kiterjesztés annál, mintha egy lexikai egység az őt ábécésorrendben követő egység jelentését venné fel. Tekintsünk egy példát! A mai spanyol egy másik, az *ir* ‘menni’ segédigével alkotott perifrázist is használ, az *ir* (‘menni’) + *gerundio* (≈ folyamatos melléknévi igenév) szerkezetet:

(25) *Va gastando todo el dinero.*
megy elköltve
‘Lassanként minden pénzét **elkölti.**’

Ennek a szerkezetnek a jelentése a ‘menni’ ige által kifejezett helyváltoztatás időtartamára utaló jelentéselemnek a grammatikalizációját tükrözi.

A konceptuális szint bevonásával, az ige fogalmi jegyeire hivatkozva az *ir* igével alkotott perifrázisokat egységes módon tudjuk levezetni. Pusztán a grammatikalizációs skála alapján a két perifrázis elkülönítése nem lenne lehetséges.

A jelentésváltozás pragmatikai aspektusait vizsgálva lényegében az a kérdés, hogy mindez hogyan és miért történik: hogyan válik a kontextus egy eleme, vagyis a kontextus figyelembevételével kikövetkeztethető információ-tartalom a szó jelentéspotenciáljának részévé, azaz hogyan jutunk el a modell jobb oldaláról a bal oldalára. A nyelvhasználatban az interpretáció folyamán pontosan ez történik, amint azt a javasolt modell tükrözi is. A kontextus az aktuális kontextuális jelentésen keresztül hat a gyökérjelentésre, ez pedig nyelvenként más és más lehet. Így a modell jól magyarázza a spanyol és katalán nyelvben jelenleg eltérő jelentésben használatos, de közös eredetre visszavezethető szerkezetek kialakulását. A modellt dinamikus volta, a kontextus kiemelt szerepe alkalmassá teszi olyan nyelvtörténeti vizsgálatokra, amelyek a pragmatikai tényezők és a kontextus meghatározó szerepét hangsúlyozzák a jelentésváltozásban.

Még egy kérdés maradt hátra: vajon a kommunikációs folyamat mindkét résztvevőjének ugyanolyan fontos szerepet kell-e tulajdonítanunk a nyelvi változás szempontjából? Geeraerts (1997) a beszélő szerepét hangsúlyozza, Traugott (1999) modellje szintén beszélőalapú megközelítés. Mint ahogy a 4.1. pontban már jeleztem, Traugott szerint az újítás munkáját alapvetően a beszélő végzi el, hiszen ő az, aki kitalál egy új használatot a rendelkezésre álló implikaturák kihasználásával. Ha a hallgató megfelelően értelmezi a szándékot, az újítás sikeres lehet. De maga az interpretáció folyamata ritkán vezet újításhoz. Geeraerts a lexikai változás végső okainak az expresszivitást és a hatékonyságot tartja. A kommunikációt a nyelv alapvető funkciójának tekinti: a beszélők bizonyos üzenetek közvetítésére használják a nyelvet, és expresszív szándékaik okozzák a jelentésváltozást. Az általam vizsgált történeti példa is megerősíti azt az elképzelést, hogy a nyelvi változás a beszélői szándékhoz, a kifejezés szándékához köthető. Mindez a javasolt modell „alulról felfelé” történő olvasását preferálná. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a fordított irányt sem, hiszen ha ez „nem járható”, az újítási kísérlet sikertelen lesz. Az általam javasolt modell előnye, hogy egyszerre képes tekintetbe venni a produkciót és a megértést, a nyelvi változás egy dinamikus leírását adva.

A modell tükrözi, hogy egy adott szó, szerkezet használata visszahat a kontextusra, ami kapcsolatba hozható a beszélő expresszív szándékával: a lexikai egységek (egy-egy szerkezetek) kiválasztásának kontextusváltató képessége szervesen összefügg a beszélő expresszivitásra való törekvésével. Másrészt ott van a kontextus gyökerjelentés-váltató képessége, ami a grammatikalizációt illetően azzal hozható kapcsolatba, hogy a használat kontextusa miként befolyásolja a jelentésváltozás menetét. Így míg az előbbi a produkció felől tekintve lehet érdekes, az utóbbi az interpretáció felől nézve válik jelentőssé. Ilyen módon a modell a nyelvi változás olyan dinamikus leírását képes adni, amely egyszerre veszi tekintetbe a produkciót és a megértést, így Geeraerts és Traugott elképzelésével szemben a hallgató szerepét is képes figyelembe venni a nyelvi változásban. Ez sem elhanyagolható, hiszen így a „félbemaradt” újítási kísérletekről is tudunk valamit mondani. Nézzünk erre egy példát! Tekintsük újból (20)-at és (24)-et!

(20)-(24) *Al Çid besó la mano, la seña va tomar.*

MÚLT megy megfogni

Abrieron las puertas, fuera un salto dan;

MÚLT JELEN

Vieronlo arrobadas de los moros, al almofalla se van tornar.

MÚLT KL megy visszatérni
(spanyol, Cid 692–694)

‘Kezet csókolt Çidnek, **megragadta** a zászlót.

Kinyitották a kapukat, kiugrattak;

meglátták azt a mór őrsök, **visszatért/nek** a táborba’

(Çid kezéhez csókol az, zászlót **átvenni kész**.

A kapukat kitérték, kiugrattak hamar;

Láttukon a mór őrs **gyorsan visszaszaladt**. (Csala 2002: 20))

A (20)-(24) példában a perifrázis segédigéje mindkét előfordulásban jelen időben áll. A kontextusban azonban múlt idejű igék is szép számban előfordulnak (*besó* ‘megcsókolta’, *abrieron* ‘kinyitották’, *viéron-lo* ‘meglátták azt’). Így érvényesek rá mindazok, amit a történeti jelen időhöz kapcsolható implikatúráról elmondtunk: a beszélő kikövetkezteti, hogy a leírt esemény a múltban történt, hiszen egyéb tekintetben szervesen illeszkedik a történet menetébe. A spanyolban a múlt időre utaló implikatúra azonban nem vált a kódolt jelentés részévé, nem grammatikalizálódott. Ebben az esetben

azonban semmi okunk feltételezni, hogy az implikatúra kikövetkeztetése sikertelen lett volna a hallgató részéről, hiszen ebben az esetben a történet koherenciája veszett volna el. Inkább arra utalhatunk: az implikatúra konvencionalizálódásához és ahhoz, hogy a kontextusból kikövetkeztethető jelentés az adott formához tapadjon, nem elég egyetlen újító szándékú előfordulás. Tehát ebben az esetben a folyamat megállt a partikuláris társalgási implikatúra fázisában. Továbbá más jelen idejű alak is előfordul a kontextusban (*dan* ‘adnak’), így a múlt idő jelentés nem kötődött kizárólag a perifrázishoz, tehát kiugróság tekintetében ez az implikatúra a spanyolban alulmarad a katalánhoz képest. Az értelmezés nehézségét a műfordítás is jól tükrözi. A két jelen időben álló segédigét tartalmazó perifrázis közül Csala csak a másodikat fordítja múlt idővel. Az elsőnél az *átvenni kész* fordulattal inkább a perifrázis által sugallt elszántságot, akaratot hangsúlyozza.

Ha a grammatikalizációt a nyelvhasználatbeli interpretációs folyamat hozzuk összefüggésbe, feltehetjük, hogy az újítások során olykor a beszélő olyan implikatúrák közvetítését is szándékolja, amelyek nemcsak hogy nem grammatikalizálódnak, hanem nem is találnak megértésre a hallgató részéről. Tekintsük a (26) példát!

- (26) la calçada de Quinea *ivala* *traspasar*
ment-KL átkelni
sobre Navas de Palos el Duero *va* *passar*
megy átmenni
a la Figueruela mio Çid *iva* *posar* (spanyol, Cid 400–402)
ment megszállni
- ‘**átment** a quineai úton,
Navas de Palosnál **átkelt** a Duero-n,
és Figueruelába **ment megszállni** Çid’
- (**Keresztülhágott** a quineai út kövein,
Navas de Palos fölött **szelte át** a Duero habjait,
Figueruelában **szállt meg újra** Çid. (Csala 2002: 20–21))

(26)-ban nem világos, milyen jelentés közlésének szándékával használta a beszélő a perifrázist. Az első előfordulásban folyamatos múltban, míg a másodikban jelenben, a harmadikban ismét folyamatos múltban áll a segédige. Az elsőben tehát a múlt idő jelentés már eleve jelen van, így nem valószínű, hogy a perifrázis is erre utalna, a hallgatónak más jelentést kell

hozzárendelnie. Ez lehet pl. a dinamizmus, de utalhat akár az esemény folyamatos voltára is, arra, hogy az elbeszélő Cid quineai úton való vonulását egy elnyújtott eseményként kívánja mintegy a hallgató szemei elé varázsolni. A második előfordulásban azonban a hallgató (a történeti jelenhez kapcsolódó következtetések mentén) eljuthat ahhoz a következtetéshez, hogy a perifrázis azt hivatott érzékeltetni, hogy az esemény a múltban történt. Ehhez azonban azt is feltételeznie kellene, hogy a beszélő ugyanazt a nyelvi elemet egy-két másodperc különbséggel teljesen más jelentés közvetítésére használja, hiszen a következő előfordulásban ez az értelmezés már szintén nem helytálló. Ha fel is tesszük, hogy a beszélőnek a második perifrázis használatkor a múlt idő jelentés kifejezése állt szándékában, nem biztos, hogy ez megértésre talál a hallgató részéről, így az újítás sikertelen lesz. A múlt idő jelentésárnyalat a 'menni' ige fogalmi szerkezetéből szintén levezethető lenne, a katalánban ez a jelentés grammatikalizálódott is. Így (26) megnyilatkozásban sem zárhatjuk ki teljes biztonsággal ennek a jelentésárnyaltnak a jelenlétét, hiszen előfordulását a középkori spanyolban több szerző elismeri (Colón 1978: 132–133; Berta 2002: 18), bár szemben a katalánnal, a spanyolban nem maradt más, mint egy kudarcba fulladt újítási kísérlet.

Végül ki kell emelni a gyakoriságot is: ahhoz, hogy egy kontextusból kikövetkeztethető jelentés az adott formához tapadjon, nem elég egyetlen újító szándékú előfordulás. A hallgató szerepe akkor válik jelentőssé, amikor egy másik időpontban, egy másik kontextusban beszélővé válik. Ha ekkor nyelvhasználatával gyarapítja a perifrázis előfordulásainak számát az általa korábban hallott értelemben, a kérdéses jelentésárnyalat túlélési (grammatikalizációra való) esélye növekszik.

A továbbiakban az empirikus alátámasztottság érdekében teszteljük a modell működését példákon keresztül!

6. A modell tesztelése példák segítségével

A vizsgált perifrázist tartalmazó megnyilatkozás egy bizonyos kontextusban történő elhangzásakor a hallgató a lexikai szinten szembesül a perifrázisban szereplő *ir / anar* 'menni' igével, amely egy bizonyos szemantikai szerkezettel rendelkezik. Kontextus alatt a nyelvi és nem-nyelvi kontextust is értem, amelyben az *ir / anar* + főnévi igenév szerkezet egy előfordulását tapasztalja a hallgató. Ekkor a konceptuális szinten megjelenik a mozgás fogalma annak minden jellemzőjével (dinamizmus, szándékosság, célra irányulás, szükséges időtartam stb.). A lexikai és a konceptuális szintet a gyökérjelentés köti össze, amely a jelentés nyelvhasználat során absztrahált

és kategorizált részét tartalmazza. A leírt következtetések, amelyeket a hallgató a megnyilatkozás értelmezésekor végrehajt, kezdetben partikuláris társalgási implikaturákként jelennek meg, majd a gyakori használat következtében konvencionálizálódnak, végül beépülnek a kódolt jelentésbe.

A következőkben kövessük nyomon ezeket a következtetéseket, beleélve magunkat a hallgató helyzetébe!⁶ Tekintsünk két spanyol ((27), (28)) és két katalán ((29), (30)) példát!

Az általam javasolt modell segítségével el tudunk jutni odáig a példák elemzésében, hogy hogyan jön létre a megnyilatkozáspéldány jelentése az adott kontextusban. Ahhoz, hogy a partikuláris implikaturák konvencionálizálódjanak, majd a kódolt jelentés részévé váljanak (l. modell felső része), arra van szükség, hogy jelentős legyen a modellben jelzett megnyilatkozáspéldány-jelentések számossága, amelyekhez az adott szerkezet ugyanazzal a jelentéssel járul hozzá. Ahhoz, hogy a kikövetkeztethető jelentés a kódolt jelentés részévé váljon, egy-két előfordulás nem elég, ezért erre a folyamatra csak utalni lehet.

(27) *Respondiol Almançor que lo tenie por bien et quel plazie por tan buen fecho como aquel que yua fazer.* (spanyol, Crest. Ib. 83)

ment megtenni

‘Almanzor azt válaszolta, hogy rendben van, és hogy nagyon örül annak, amit **készül véghezvinni / véghez fog vinni**’

Kontextus: Mudarra González feltárja tervét Almanzornak és engedélyt kér tőle annak végrehajtására.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A beszélő nem egyszerűen az igével, hanem körülírással fejezte ki mondandóját.
- A körülírás az *ir* ‘megy’ igét tartalmazza.
- A kontextus ismeretében feltehető, hogy nem az a fontos, hogy Mudarra González elmozdul a térben.

⁶ Amint Grice is utalt rá, az implikaturák diszjunktív halmazt alkotnak, kimerítő felsorolásuk természetesen nem lehetséges. Csak azokat adjuk meg, amelyeket relevánsnak feltételezünk a vizsgált szerkezet grammatikalizációja szempontjából.

- Az *ir* ‘megy’ ige szemantikai szerkezetének része, hogy az ágens a mozgást akaratlagosan hajtja végre, és előbb-utóbb elér kitűzött célja felé.

Lehetséges implikaturák:

- Nem sztereotipikus szituációról lehet szó.
- A beszélőnek egy új jelentésárnyalat hozzáadása lehet a szándéka.
- A beszélő azt akarhatta kifejezni, hogy amit az alany tesz, nemcsak egyszerűen teszi, hanem saját akaratából, szívvel-lélekkel cselekszi azt.
- A jelenlegi szituáció arra utal, hogy a cselekvés a közeljövőben meg is valósul.

(28) *El Cid a doña Ximena ívala abraçar*

ment-KL átölelni

doña Ximena al Çid la manol va besar. (spanyol, Cid 368–369)

megy megcsókolni

‘Cid **ölelte át** doña Ximenát,
doña Ximena kezét **csókol** Cidnek’

(Ximena úrasszonyra **zárultak** Çid karjai,
Çid kezét Ximena úrnő **csókkal illetgeti.** (Csala 2002: 20))

Kontextus: Cid és felesége, Ximena, hosszú távollét után találkoznak. Nagy emocionális töltetű pillanat, történetmesélési szituáció.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A beszélő az egyszerű alak helyett körülírást használ.
- A beszélő az *ir* ‘megy’ igét használta, de a kontextus ismeretében nyilvánvaló, hogy nem az a fontos, hogy a két személy egymás felé haladt.
- A segédigék különböző igeidőkben állnak.
- A környező megnyilatkozásokban különböző igeidők jelennek meg.
- A mozgás fogalma dinamizmust, célra irányulást, lendületet és akaratlagosságot rejt magában, aki megy, előbb-utóbb elér kitűzött céljához.

Lehetséges implikaturák:

- Az *ir* ‘megy’ ige szemantikai szerkezetének része, hogy az ágens cselekvése egybeesik szándékaival és előbb-utóbb elér kitűzött céljához.
- A szituáció nem lehet sztereotipikus.
- Valamilyen többletjelentést kell feltételezni, a beszélő egy új jelentésárnyalat hozzáadását szándékolja.
- A két személy részvétele a szituációban valószínűleg az átlagosnál „szándékosabb”. Az alanyoknak a folyamatban való aktív részvételéről lehet szó.
- Az akaratlagosságot és lendületet akarhatta kifejezni a beszélő, amire a mozgás utal.
- Az esemény a múltban történhetett.⁷

A (29)-ben szereplő katalán példában a perifrázis az egyszerű múlttal váltakozva, halmozottan jelenik meg:

- (29) „*E puis van trossetjar les llances e esbutlar cavalls, que així anaven*
mennek összetörni szétkergetni MÚLT
entre ells con si anassen per un bell jardí. E lo comte Galceran e don
MÚLT
Blasco van-se faixar ab les senyeres dels franceses, en tal manera que...”
mennek-KL nekiesni (katalán, Munt 53, 27–31)

‘És akkor **összetörték** a lándzsákat, és **szétkergették** a lovakat, úgy haladtak át közöttük, mintha egy szép kertben sétálnának. Majd Galcerán gróf és don Blasco **nekiestek** a francia zászlóknak oly módon, hogy...’

Kontextus: csatajelenet, illetve annak elmesélése.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A leírt esemény a megfogalmazás szerint most történik. Ez ellentmond a nem nyelvi kontextusból származó ismereteknek (a hallgató csak a vándorénekest látja).

⁷ Ez utóbbi következtetés a spanyolban nem tapadt a formához, mert a következtetés nem volt kiugró: az ige mindig más és más igeidőben jelenik meg, és egyéb igeik is megjelennek jelen időben.

- A beszélő túlnyomórészt múlt idejű alakokat használ.
- A beszélő az egyszerű alak helyett körülírást használt.
- A beszélő az *anar* ‘megy’ igét használta.
- A kontextus ismeretében nyilvánvaló, hogy nem az a fontos, hogy a személyek egymás felé haladnak, hanem az, amit azután csinálnak, hogy elérték egymást.
- Az *anar* ‘megy’ ige szemantikai szerkezetének része a lendület, amelynek köszönhetően az ágens végrehajtja a mozgást.

Lehetséges implikaturák:

- Ez az esemény nem lehet sztereotipikus lefolyású.
- Az esemény nyilván olyan életszerű, mintha most történne, a csata azonban valószínűleg nem helyszíni tudósítás (nyelvi kontextus).
- A kiemelt kifejezések valószínűleg szintén a múltban történhettek, hiszen ugyanannak az eseménynek a részei.
- A beszélő nyilván a lendületre akar utalni a csatajelenet leírásánál.
- A leírt esemény egy dinamikus, akaratlagos, múltban lezajlott cselekvés lehetett.

(30) „*e va trer lo bordó que portava cint; e veé la sua senyera en terra,*
 megy hozni
e ab lo bordó en la mà, va llevar la sua senyera, e la dreçà a la tenc
 megy hozni
abraçada. E sobre açò, un cavaller seu, per nom En Bernat de Boixadors,
va avallar del cavall e va pendre la senyera, e lliurà lo cavall
 megy leszállni megy megfogni
al senyor infant; e lo senyor infant muntà tantost, e féu pendre
la senyera a un cavaller. (...) e ab lo pom del bordó al pits, va
 megy
brocar envers ell, e va-li tal colp donar per mig del pits, que d'altra
 megsarkantyúzni megy adni
part lo li passà;”

(katalán, Munt 176, 25–34)

‘**elővette** a lándzsát, amelyet övéen viselt; és látta, hogy a zászló a földön hever, majd kezében a lándzsával **megfogta** a zászlót, felemelte és magához szorította. Ekkor egyik lovagja, aki a Bernat de Boixadors

nevet viselte, **lepattant** a lóról és **megragadta** a zászlót, lovát átadta az infánsnak; az infáns azon nyomban felpattant rá és a zászlót egy lo-vagnak adta. (...) a lándzsa markolatát mellkasához emelve felé **vág-tatott**, és mellkasa közepére akkora ütést **mért**, hogy teljes testét átszelte vele;’

A (30) példában a vizsgált perifrázis halmozott előfordulásával talál-kozunk.

Kontextus: csatajelenet, illetve annak elmesélése.

Amit a hallgató feltehetően megfigyel/tud:

- A beszélő nem az egyszerű alakot használta, hanem körülírással fe-jezte ki magát, egy mozgásigés perifrázist használt.
- A segédige jelen időben áll.
- A környező megnyilatkozások múlt időben állnak.
- A megnyilatkozás tartalma egyéb tekintetben koherens folytatása a megelőző megnyilatkozásoknak (nyelvi kontextus).
- Furcsa lenne, ha egy történet mesélése közben hirtelen a jelenlegi események ecsetelésére térne át a hallgató, éppen amikor az elbeszé-lés egy izgalmas jelenethez érkezett (világról való tudás).
- A ‘menni’ jelentésű ige és a főnévi igenév egyazon eseménysoroza-ton belül többször előfordult.
- A helyváltoztatás fogalmához dinamizmus, lendület, szándékosság, célratörés kapcsolódik a konceptuális szinten.

Lehetséges implikaturák:

- Valamiféle jelentéstöbbletet kell feltételeznünk.
- Az eseménynek a múltban kellett történnie, hiszen a környező meg-nnyilatkozásokban használt igeidő (múlt: *veé* ‘meglátta’, *dreçá* ‘fel-emelte,’ *lliurà* ‘odaadta’, *muntà* ‘felszállt’) erre utal.
- A beszélő valószínűleg a megkezdett történetet folytatta.
- Nem valószínű, hogy a cselekvéshez szükséges helyváltoztatásra a beszélő ilyen sűrűn fel kívánná hívni a figyelmet (mennysiségi maxima (Grice 1975)). Valószínűleg a perifrázis gyakori használá-tával valami mást igyekszik kifejezni.
- Feltehető tehát, hogy a hirtelenséget, lendületet és dinamizmust igyek-szik érzékeltetni a beszélő, amelyet a járás fogalma foglal magában.

- Egy múltbeli, hirtelen, akaratlagos, dinamikusan lezajlott cselekvés-sorozatról lehet szó. Ezt a téma is megerősíti, hiszen egy csatát látnunk lelki szemeink előtt.

7. Konklúzió

A grammatikalizáció folyamatáról sokkal többet tudhatunk meg, ha nemcsak a hogyan, hanem a miért kérdést is feltesszük. Erre a kérdésre kísérelnek meg választ adni a grammatikalizáció pragmatikai tényezőire rávilágító kutatások. Még többet tudhatunk meg a grammatikalizációról, ha annak vizsgálatába az összehasonlító szempontot is bevonjuk. A közös eredetre visszavezethető spanyol *ir a + főnévi igenév*, illetve katalán *anar + főnévi igenév* szerkezetek összehasonlító történeti elemzése (3. pont) rámutatott, hogy egy a nyelvi változás adekvát leírására törekvő modellnek ki kell emelnie a kontextus, a kontextusból kikövetkeztethető információtartalom és a beszélő expresszív szándékának szerepét, hiszen mindezek befolyásolják a grammatikalizáció menetét. A szakirodalomban fellelhető főbb elképzelések bemutatása után (4. pont) az 5. pontban Kecskés (2003a, 2003b) elképzeléséből kiindulva, azt módosítva egy olyan modellt vázoltam fel, amely eleget tesz a történeti vizsgálat alapján a grammatikalizáció leírásával szemben támasztott követelményeknek, hiszen kiemelt helyet biztosít a kontextusnak, így a nyelvi változás pragmatikai oldalát is magyarázni képes. A modell újítása a konceptuális szint bevonásával járó előnyökben áll és abban, hogy egyszerre képes figyelembe venni a produkciót és az interpretációt a nyelvi változás folyamatában. Mindezeknek köszönhetően az itt vázolt elképzelés kognitív alapon összefüggésbe tudja hozni olyan szerkezetek grammatikalizációját különböző nyelvekben, amelyek hasonló fogalmi szerkezettel rendelkező kifejezésekből indultak ki.

A modell a kognitív szempont figyelembevételével határt szab annak, hogy mely jelentéselemek hajlamosak grammatikalizálódni, illetve hogy a grammatikalizáció egyáltalán milyen irányt vehet: a grammatikalizáció során nem egyszerűen a lexikális jelentés „elhalványulásáról” van szó, hanem a grammatikalizálódott jelentésárnyalat mindig levezethető a lexéma fogalmi szerkezetéből.

A 6. pontban a grammatikalizáció mechanizmusát bemutató modellt spanyol és katalán történeti példákon teszteltem. Összefoglalóan elmondható, hogy az 5. pontban javasolt modell megfelelt a grammatikalizáció leírásával szemben felállított követelményeknek: azzal, hogy kiemelt helyet biztosít a

kontextusnak, tükrözi a nyelvi változás pragmatikai oldalát; számot ad a kódolt jelentés és a kontextus viszonyáról, a konceptuális szint bevonásával korlátozza a lehetséges jelentésváltozások körét; végül a grammatikalizáció mechanizmusán túl utal annak kiváltó okaira is.

A modell egyes részei még részletesebb kidolgozásra várnak. A kontextus és a megnyilatkozás jelentésének összjátéka kapcsán érdekes kérdés például, hogy mely implikaturáknak van jelentősebb szerepük a nyelvi változásban. Megvizsgálandó továbbá, hogy mi is zajlik a konceptuális szinten, milyen kognitív sémák mentén zajlik a grammatikalizációhoz köthető jelentésváltozás: az általam vizsgált példákban az, hogy a későbbi spanyol előfordulásokban a szerkezet két eleme között kötelezővé váló *a* prepozíció milyen kognitív séma felidézésével befolyásolta a jelentésváltozás menetét a katalán szerkezet változásával szemben. További kutatást igényel a spanyol szerkezet jelentésárnyalatainak megoszlása és viszonyai, egykor és ma. Hasznos adatokat szolgáltathat a katalán ‘*anar (a)* + infinitívusz’ közeljövő, ill. egyéb spanyol és katalán mozgásigés perifrázisok bevonása a kutatásba. Ezen nyitott kérdések vizsgálata azonban már következő tanulmányok tárgya lesz.

HIVATKOZÁSOK

- Alonso, Amado 1982: Sobre métodos: construcciones con verbos de movimiento en español, in Amado Alonso: *Estudios lingüísticos. Temas españoles*, Madrid, Gredos.
- Badia i Margarit, Antoni M. 1994³: *Gramàtica històrica catalana*, Valencia.
- Berta, József Tibor 2002: *Contribución a la historia de la promoción de clíticos en español y portugués – Adalékok a spanyol és portugál klitikumemelés történetéhez*, doktori disszertáció, Budapest, ELTE.
- Bordería, S. Pons–Gurillo, L. Ruiz 2001: Los orígenes del conector *de todas maneras*, *Revista de Filología Española* **81**, 317–351.
- Colón, Germà 1978: *La llengua catalana en els seus textos II*, Barcelona, Curial.
- García de Diego, Vicente 1970: *Gramática histórica española*, Madrid, Gredos.
- Garrido Medina, Joaquín 1994: Pragmática frente a gestión de información: crítica de The semantic structure of Spanish de Larry King, *Revista de Filología Española* **74**, 143–166.

- Geeraerts, Dirk 1997: *Diachronic Prototype Semantics – A Contribution to Historical Lexicology*, Oxford, Clarendon Press.
- Girón Alconchel, José Luis 2001: Texto, gramática, historia: la codificación del acto ilocutivo en la interrogativa indirecta, *Círculo de lingüística aplicada a la comunicación* 8. [www.ucm.es/info/circulo/index.htm]
- Hopper, Paul J.–Traugott, Elizabeth Closs 1993: *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kecskés István 2003a: Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmodell segítségével, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20, 79–105.
- Kecskés, István 2003b: *Situation Bound Utterances in L1 and L2*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Levinson, Stephen C. 1995: Three levels of meaning, in F. R. Palmer ed.: *Grammar and meaning: Essays in Honor of Sir John Lyons*, Cambridge, Cambridge University Press, 90–115.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*, Cambridge, MIT.
- Menéndez Pidal, Ramón 1976: *Cantar de mio Cid, texto, gramática y vocabulario*, Madrid.
- Szertics, Joseph 1981: *Tiempo y verbo en el Romancero Viejo*, Madrid, Gredos.
- Traugott, Elizabeth Closs 1999: The role of Pragmatics in Semantic Change, in Verschueren ed.: *Pragmatics in 1998: Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference II*, Antwerp, International Pragmatics Association, 93–102.

A vizsgált korpusz

Spanyol:

- Alf.: Alfonso X. „General e grand estoria.” in *Antología*, Barcelona, Ediciones Orbis, 1983, 111–124, 135–154. (XIII. sz.)
- Cid: *Cantar de mio Cid*. Madrid, Espasa–Calpe, 1976. Magyarul: *Ének Çidról – Középkori spanyol epikus költemény*. Ford.: Csala Károly, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2002. (XIII. sz. k.)
- Adolf Keller ed.: *Altspanisches Lesebuch*. Leipzig, F.A. Brockhaus, 1890, 85–94. (XIV. sz.)
- Crest. ib.: Timo Riiho–Lauri Juhani Eerikäinen: *Crestomatía iberorrománica – textos paralelos de los siglos XIII–XVI*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1993. (XIII–XVI. sz.)

Ramón Menéndez Pidal ed.: *Crestomatía del español medieval*. Madrid, Gredos, 1976.

Katalán:

Bernat Desclot: *Crònica*. Barcelona, Edicions 62, 1990, 43–81. (1283–88)

Munt.: Ramón Muntaner: *Crònica II*. Barcelona, Edicions 62, 1991, 5–30. (1325 k.)

Bernat Metge: *Lo somni*. Barcelona, Edicions 62, 1991, 27–59. (1398–9)

Joanot Martorell: *Tirant lo Blanc I*. Barcelona, Edicions 62, 1990, 177–209. (1460–1468)

Ricard Albert–Joan Gassiot eds.: *Parlaments a les corts catalanes*. Barcelona, Barcino, 1928. (1355–1519)